

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

**ПРОЦЕНКО ВІКТОРІЯ ВОЛОДИМИРІВНА**

УДК 94(477):331.105.44:37 “192”

**СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОСВІТЯНСЬКОЇ ПРОФСПІЛКИ В  
УКРАЇНСЬКІЙ СРР У 1920-ТІ РР.**

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

**Автореферат**

дисертації на здобуття наукового ступеня  
кандидата історичних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України.

**Науковий керівник:** доктор історичних наук, професор,  
член-кореспондент НАН України  
**КОЛЕСНИК ВІКТОР ФЕДОРОВИЧ**  
Київський національний університет  
імені Тараса Шевченка МОН України,  
завідувач кафедри давньої  
та нової історії України

**Офіційні опоненти:** доктор історичних наук, професор,  
**ШАРПАТИЙ ВІКТОР ГРИГОРОВИЧ**  
Національний педагогічний університет  
імені М.П. Драгоманова,  
професор кафедри історії та етнополітики

кандидат історичних наук, доцент  
**ТАРАПОН ОКСАНА АНАТОЛІЇВНА**  
ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький  
державний педагогічний університет  
імені Григорія Сковороди”,  
доцент кафедри історії та культури України.

Захист відбудеться 26 червня 2017 р. о 10 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.20 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60, ауд.349).

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці імені М. Максимовича, Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01033, м. Київ, вул. Володимирська, 58, зал №12).

Автореферат розісланий 23 листопада 2017 року.

Вчений секретар  
спеціалізованої вченої ради  
кандидат історичних наук, доцент



Л.В. Іваницька

## ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

**Актуальність дослідження** визначається сучасним станом історіографії в Україні, коли помітний зростаючий науковий інтерес до вивчення історії суспільно-політичних, соціально-економічних, демографічних і культурно-освітніх процесів. Це зумовлено як необхідністю перегляду попередніх напрацювань під кутом зору нових методологічних підходів, так і потребою заповнити наявні прогалини в історичних дослідженнях. У тоталітарну добу вивчення досвіду історії профспілок в Радянському Союзі було підпорядковано політиці та ідеології, тобто не мало самостійного наукового статусу. Необхідність розробки зазначеної теми визначається, насамперед, якісно новим сучасним етапом у розвитку вітчизняної історичної науки, який розпочався після проголошення державного суверенітету України, розпаду СРСР та уніфікованої радянської історіографії. Дослідники відійшли від марксистсько-ленінської методології, позбавилися радянських ідеологічних догматів.

Актуальність дослідження посилюється тим, що здобуття Україною незалежності стало найважливішою передумовою реформування системи освіти, зміною функцій галузевих профспілок, без чого неможливо побудувати громадянське суспільство, подолати економічну і соціальну кризу так званого «перехідного періоду», забезпечити економічне зростання та культурне піднесення. В умовах розбудови української державності на принципах громадянського суспільства зростає значення критичного узагальнення досвіду та винесення історичних уроків з минулого 1920-х рр., коли радянська влада утворила політичну систему, яка слугувала формуванню тоталітарного суспільства. Складовою цієї системи були профспілки радянського типу. Тому в українській історіографії останнього десятиліття підвищилась увага до проблеми взаємодії держави, політичних, громадських, професійних організацій у вирішенні найважливіших суспільних проблем.

Щоб повернути довіру громадян України до професійних організацій, необхідно змінити їх переконання про неспроможність останніх обстоювати інтереси найманих працівників. Глибокий і всебічний науковий аналіз процесу становлення, умов та змісту діяльності освітянської профспілки в УСРР у 1920-ті рр., її місця у формуванні тоталітарного суспільства, обґрунтування відповідних історичних уроків сприятиме якнайшвидшому відродженню авторитету профспілки освітян суверенної України.

Отже, актуальність обраної теми визначається насамперед науково-пізнавальними потребами та певним прагматичним значенням історичних уроків на сучасному етапі розбудови Української держави на принципах громадянського суспільства.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Дисертацію виконано у межах програми науково-дослідницьких робіт «Україна в загальноєвропейських історичних процесах: пошуки цивілізаційного вибору», затвердженої вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (державний реєстраційний номер 16БФ046-01).

**Мета дисертації** полягає у висвітленні особливостей становлення та діяльності освітянської профспілки Української СРР у 1920-ті рр.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання наступних наукових завдань:

- проаналізувати стан наукової розробки теми та джерельну базу дослідження;
- розкрити передумови та процес становлення освітянської профспілки УСРР у 1920-ті рр., проаналізувати її статутно-організаційні основи;
- узагальнити діяльність профспілок по вирішенню матеріальних та соціальних проблем освітян;
- з'ясувати роль і місце освітянської профспілки в освітній та культурно-масовій роботі;
- розкрити участь освітянської профспілки у суспільно-політичному житті країни, з'ясувати вплив адміністративно-командної системи на процес її функціонування.

**Об'єктом** дослідження є освітянська профспілка в УСРР у 1920-ті рр.

**Предметом** дослідження є процес становлення та основні напрями діяльності освітянської профспілки УСРР у 1920-ті рр., тенденції та закономірності підпорядкування освітянської профспілки радянській владі.

**Хронологічні межі** роботи охоплюють 1920-ті рр., упродовж яких відбувався процес організаційно-структурного та функціонального становлення освітянської профспілки. Нижня межа зумовлена переходом до нової економічної політики й створенням Спілки працівників освіти УСРР. Верхня – остаточною ліквідацією НЕПу та оформлення тоталітарного режиму, де профспілка остаточно перетворилася на додаток до репресивної машини, що зумовило перегляд ставлення радянської влади до профспілкового руху. Межі 1920-х рр. певною мірою умовні, оскільки окремі складові досліджуваної проблематики існували й поза ними. Тому для забезпечення логіки викладу в роботі здійснено екскурси за межі вказаного періоду.

**Територіальні межі** відповідають адміністративним кордонам УСРР у 1920-ті рр.

**Методи дослідження.** Методологічну основу дисертаційного дослідження склали принципи науковості, об'єктивності, історизму, структурності та системності.

У ході дослідження використана низка загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів. На етапі опрацювання наукової літератури та джерел важливе значення мали методи класифікації та систематизації. При роботі з різнотипними джерелами використовується критичний та комплексний методи. Дисертаційне дослідження ґрунтується на методах аналізу, синтезу та узагальнення (для виявлення особливостей формування та узагальнення діяльності освітянської профспілки), проблемно-хронологічному (розгляд основних напрямів діяльності освітянської профспілки в історичній послідовності), діалектичному (загальний зв'язок освітянського профспілкового руху в контексті розвитку українського суспільства УСРР у 1920-ті рр.).

Серед історичних методів дослідження використовуються спеціальні методи історичного дослідження: історико-порівняльний (встановлення схожості і відмінності у діяльності освітянської профспілки УСРР впродовж 1920-их рр.), історико-хронологічний (еволюція освітянської профспілки у 1920-их рр.), історико-системний (системне вивчення ролі освітянської профспілки УСРР в суспільних процесах). У дослідженні використано статистичний метод (вивчення та аналіз кількісних змін у чисельності членів освітянської профспілки в УСРР у 1920-ті рр., динаміки змін матеріального становища працівників освіти і науки, тарифікації та рівня заробітних плат). Вагому роль також відіграли генетичний, структурний методи.

**Методологічні засади**, на яких базується дисертація, дають змогу здійснити наукову критику літератури та джерел, розкрити їхні можливості для висвітлення об'єкту дослідження, систематизувати та проаналізувати зібрані матеріали. Комплексне застосування цих методів дало можливість здійснити реконструкцію організаційно-статутних та функціональних засад освітянської профспілки Української СРР у 1920-ті рр.

Поєднання названих принципів та методів дозволило реалізувати мету та завдання дослідження.

**Наукова новизна дисертації** полягає в тому, що в ній *вперше* узагальнено процес формування, умови створення та особливості діяльності освітянської профспілки в УСРР у 1920-і рр. На основі аналізу конкретно-історичного матеріалу та архівних матеріалів показано освітянську профспілку не лише як об'єкт державної політики, але і як суб'єкт історичного процесу, розкрито роль профспілок у вирішенні соціально-матеріальних проблем працівників освіти та науки, участь профспілок у освітній, культурно-масовій роботі та суспільно-політичному житті республіки. У дисертації переглянуто застарілі, офіційно санкціоновані в радянські часи висновки, здійснено сучасні історіографічні оцінки радянської літератури з історії профспілкового руху в УСРР у 1920-і рр., показано їх підпорядкованість панівним тоді політичним поглядам, виокремлено проблеми, перспективні для подальшого дослідження.

**Практичне значення** отриманих під час дослідження результатів полягає в тому, що вони суттєво збагачують знання про розвиток освітянського профспілкового руху в УСРР у 1920-ті рр., ліквідовують наявні прогалини в сучасному історіографічному дискурсі з означеної тематики. Зміст дисертації поглиблює розуміння складних процесів в політичній системі УСРР 1920-х рр., дає можливість з'ясувати реальний статус профспілок в умовах формування тоталітарного суспільства. Основні положення дослідження можуть бути використані для підготовки нормативних і спеціальних курсів, узагальнюючих праць з новітньої історії України, повсякденного життя УСРР в добу НЕПу.

**Апробація дослідження.** Основні положення дисертаційного дослідження були представлені у наукових доповідях на 10 конференціях: XIII Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2015: Історія» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, 01 квітня 2015 р.); IV Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези

доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Інститут історії України НАН України, м. Київ, 28 жовтня 2015 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Перспективи розвитку сучасної науки» (м. Харків, 04-05 грудня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього» (ГО «Львівська фундація суспільних наук», м. Львів, 25-26 березня 2016 р.); XIV Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2016: Історія» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, 02-03 квітня 2016 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» (Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, м. Дніпропетровськ, 29-30 квітня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (Херсонський державний університет, м. Херсон, 23-24 вересня 2016 р.); Конференції «Україна–Цивілізація. Утвердження українського цивілізаційного простору: духовно-історичні передумови, сучасні тенденції та перспективи розвитку» (Карпатський університет імені Августина Волошина; Українська богословська академія, м. Ужгород, 2016 р.); II міждисциплінарній науково-практичній конференції «UChoice: 4P Ukrainian Choice: Public, Policy, Politics, Psychology» (Національний університет «Одеська юридична академія», м. Одеса, 08 жовтня 2016 р.); VI Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції: «Актуальні проблеми гуманітарних наук у дослідженнях молодих науковців» (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ, 06 грудня 2016 р.).

**Публікації.** Основні положення дисертації висвітлено у 7 наукових фахових виданнях (у тому числі одна стаття – у зарубіжному науковому виданні) та 10 публікаціях апробаційного характеру, які додатково розкривають тему дослідження.

**Структура дисертації** обумовлена метою, завданнями та характером дослідження. Дисертація складається з переліку умовних скорочень, вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (36 с., 510 позицій), 30 додатків.

Загальний обсяг дисертації – 264 с., з них основного тексту – 159 с.

## **ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ**

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначені мета і завдання дослідження, предмет та об'єкт, хронологічні й територіальні межі, охарактеризовано наукову новизну і практичне значення отриманих результатів.

У **першому розділі «Історіографія, джерельна база, методологія дослідження»** проаналізовано історіографічну базу дослідження, джерельну базу та методологію дослідження. Аналіз історіографії проведено за хронологічним та проблемно-тематичним принципами. Простежено, що за радянської доби та після проголошення суверенітету України нагромаджено значну кількість різнопланових за характером та проблематикою досліджень, які так чи інакше дотичні до обраної

тематики або частково розкривають її. Насамперед, це узагальнюючі видання з історії УСРР 1920-х – 1930-х рр., розвідки, присвячені культурній революції більшовиків, питанням культурного будівництва та формуванню радянської інтелігенції, дослідження з історії радянських державних органів, громадських організацій, включаючи профспілки, роботи, присвячені політиці українізації, тематичні дослідження з окремих питань та аспектів історії освіти в УСРР у 1920-і рр., наукові розвідки, присвячені становленню і розвитку всієї системи освіти в республіці в означений час.

У 1920-ті рр. питання ролі і значення профспілок у будівництві соціалізму, розбудові радянської системи освіти знайшли своє ідейно-пропагандистське відображення в працях працівників освіти, партійних та державних діячів УСРР: В. Затонського, Е. Квірінга, Г. Петровського та ін.<sup>1</sup> Значний фактологічний матеріал міститься у виступах та працях тодішніх керівників та відповідальних працівників НКО УСРР: Г. Гринька, Я. Ряппо, М. Скрипника, О. Шумського та ін.<sup>2</sup> Їхні роботи мали практичну спрямованість і водночас розкривали головні напрями політики в сфері освіти та діяльності галузевої профспілки.

У 1920-ті-1930-ті рр. з'явилися перші публікації, в яких здійснювалися спроби розкрити роль профспілок у соціалістичному будівництві. Зазвичай, це були виступи діячів партії і держави, представників профспілкового активу, у яких визначалося місце профспілок у суспільстві, окреслювалися напрями їх організаційного зміцнення, участі у вирішенні, насамперед, суспільно-політичних та соціально-економічних завдань. На рубежі 1920-х-1930-х рр. з'явилася низка брошур, в яких висвітлювалася діяльність окремих галузевих профспілок за роки радянської влади.<sup>3</sup> Загалом оцінка роботи профспілок здійснювалася на основі більшовицької ідеології та політики.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., коли розпочалося форсоване будівництво соціалізму з усіма його негативними наслідками, сформувався технократичний підхід до розуміння ролі і місця профспілок. Автори публікацій розкривали участь профспілок у здійсненні соціалістичної індустріалізації, виконанні п'ятирічки в промисловості, акцентували увагу на виробничій активності

<sup>1</sup> Затонський В. Матеріали до українського національного питання / В. Затонський // Більшовик України. – 1927. – № 6. – С.9-32; Квіринг Э. М. Избранные речи и статьи / Э.М.Квіринг. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 484 с.; Петровський Г. І. Вибрані статті і промови / Г.І.Петровський. – К.: Політвидав України, 1978. – 408 с.

<sup>2</sup> Гринько Г.Ф. Очередные задачи советского строительства в области просвещения / Г.Ф. Гринько. – Харьков: Изд-во Наркомпроса УССР, 1920. – 126с.; Скрипник М. Статті і промови / М. Скрипник. У 2 т. – Х.: Держвидав України, 1929. – Т.2, ч. 2. – 420 с.; Шумський О.Я. Ідеологічна боротьба в українському культурному процесі / О.Я. Шумський // Більшовик України. – 1927. – №2. – С.11-15.; Ряппо Я. П. Рабочее образование на Украине и его ближайшие перспективы: Докл. на II Всеукр. съезде по рабочему образованию / Я.П. Ряппо. – Харьков, 1925; Сборник действующего законодательства УССР по народному просвещению. – Х., 1926.

<sup>3</sup> Профсоюзы Украины к десятому съезду КП(б)У. – Х.: Книж. издат., 1929. – 74 с.; Блажевич П. Десять лет союза горняков Донбасса / П. Блажевич. – Х.: Госиздат, 1930. – 49 с. та ін.

робітників, участі профспілок в організації виробничих нарад тощо.<sup>4</sup> При цьому, по суті, осторонь залишалась основна функція профспілок, які мали, насамперед, захищати права та інтереси трудящих, вирішувати їхні матеріальні та соціальні питання. Усталений наприкінці 1920-х - на початку 1930-х рр. підхід до висвітлення діяльності профспілок УСРР залишався домінуючим у працях радянських істориків.

У 1930-ті – першій половині 1950-х рр., в умовах сталінського тоталітаризму, репресій проти «ворогів народу», діяльність профспілок у 1920-ті рр. практично не досліджувалася. «Хрущовська відлига» активізувала вивчення історії культурного будівництва в УСРР, але праці радянських вчених базувалися на марксистсько-ленінській ідеології. У дослідженнях М. Гриценка, Г. Ясницького, А. Бондара<sup>5</sup> з ідеологічних позицій розглядався стан народної освіти у 1920-х рр. Але автори менше всього звертали увагу на громадські та професійні організації, прагнучи показати керівну і спрямовуючу роль більшовицької партії в культурно-освітніх процесах.

З середини 1960-х рр. і до початку 1990-х рр. різні аспекти історії радянських профспілок знайшли порівняно широке наукове висвітлення. Невід’ємною складовою радянської історіографії стали узагальнюючі книги з історії профспілок СРСР та окремих галузевих профспілок. В Україні також були підготовлені монографії узагальнюючого характеру, присвячені професійним спілкам республіки, де відповідні розділи розкривали їх історію у 1920-і рр., а також наукові розвідки з історії профспілок по здійсненню так званого ленінського плану будівництва соціалізму у 1920-1930-ті рр.<sup>6</sup>

Л. Ткачова у своєму монографічному дослідженні оцінювала зміни в середовищі інтелігенції УСРР в період побудови основ соціалізму, відзначаючи при цьому роль і значення профспілкових організацій освітян в реалізації завдань культурного будівництва<sup>7</sup>.

Зарубіжна історіографія у радянську тоталітарну добу мала протилежні підходи і оцінки щодо функціонування політичної системи радянського суспільства в 1920-ті рр., невід’ємною складовою якої були профспілки. У працях західних

<sup>4</sup> Швернік Н.М. Завдання профспілок у реконструктивний період / Н.М. Швернік. – Х., 1931; Сосіс М. Профспілки та народне господарство / М. Сосіс, Ф. Долін. – Х, 1931; Кривицький А.П. Донбас за 10 лет (1920–1929 гг.) / А.П. Кривицький. – М.: Госполитиздат, 1930. – 72 с.; Одинець Б. Профспілки України на соціалістичній перебудові села / Б. Одинець. – Харків, 1930. – 75 с.; Чувирин М. Профсоюзы Украины на социалистической стройте / М. Чувирин. – М.: Госполитиздат, 1931. – 79 с.; Профсоюзы Украины в борьбе за пятилетку в четыре года. – Харьков, 1932. – 82с. та ін.

<sup>5</sup> Гриченко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965) / М.С. Гриченко. – К.: Рад. шк., 1966. – 260 с.; Ясницький Г.І. розвиток народної освіти на Україні: 1921-1932 рр. / Г.І. Ясницький. – К.: Вид-во КДУ, 1965. – 256 с.; Бондар А.Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917–1967) / А.Д. Бондар. – К.: Вид-во. Київ. ун-ту, 1968. – 226 с.

<sup>6</sup> Слуцький А. Профсоюзы Украины после победы Великого Октября / А. Слуцький, В. Сидоренко. – М.: Профиздат, 1961. – 231 с.; Горлач М. Вірна опора партії комуністів: Профспілки України у боротьбі за здійснення ленінського плану комуністичного будівництва / М.Горлач. – К.: Політвидав України, 1966. – 195 с. та ін.

<sup>7</sup> Ткачова Л. І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму / Л.І. Ткачова. – К., 1985. – 190 с.

дослідників акцентувалася увага на недоліках радянської політичної системи та органів освіти у 1920-ті рр., негативно оцінювалися соціалістичні зміни в системі освіти, зокрема, роль робітфаків та заочних і вечірніх форм навчання, принципи управління освітою, засуджувався класовий підхід до освіти, який офіційно підтримувала галузева профспілка, тощо.<sup>8</sup>

Неупереджена переоцінка історичного минулого вітчизняними істориками розпочалася після розпаду СРСР. На зміну радянській так званій моноісторії на теренах колишнього СРСР на нових методологічних позиціях поступово сформувалися національні історичні науки.

З'явилися ґрунтовні наукові дослідження з історії України 1920-х рр. та тематичної історіографії означеного періоду. Зокрема, історіографічний аналіз радянської освіти в УСРР 1920-х рр. здійснили Ю.І. Чирва, О.П. Ситніков.<sup>9</sup> Вийшли тематичні та узагальнюючі історіографічні дослідження з історії УСРР та громадських організацій 1920-х рр. Г.М. Васильчука, В.П. Коцура, С.М. Свистовича<sup>10</sup> та інших, у яких критично оцінювалися результати радянських істориків тоталітарної доби.

Окремі питання історіографії освітнього процесу в Українській СРР 1920-х рр. знайшли своє відображення у вступних частинах або окремих розділах дисертаційних та монографічних робіт І.В. Ващенко, В.М. Гололобова, В.В. Липинського, М.І. Мірошніченка.<sup>11</sup> Але маючи свій предмет дослідження, науковці лише епізодично розглядають історіографію взаємовідносин більшовицької влади та освітянської профспілки. Загалом сучасні історіографічні роботи сприяють фронтальній переоцінці історії УСРР 1920-х рр. на нових методологічних засадах. Яскравим прикладом є праці С. Кульчицького, що присвячені вивченню суспільно-політичних і соціально-економічних процесів в

<sup>8</sup> Fitzpatrick S. *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934* / S. Fitzpatrick. – Cambridge, 1979.

<sup>9</sup> Чирва Ю.І. *Розвиток народної освіти України (1917–1932 рр.): історіографія проблеми*: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. Наук / Ю.І. Чирва. – Дніпропетровськ, 1995. – 18 с.; Ситніков О.П. *Освіта в Українській СРР (1920-ті роки): історіографія*: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. Наук / О.П. Ситніков. – К., 2003. – 16 с.

<sup>10</sup> Васильчук Г. *Радянська Україна 20 – 30-х рр. ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс* / Г. Васильчук. – Запоріжжя: Запорізьк. нац. ун-т, 2008. – 314 с.; Коцур В. *Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 1930-х рр.: історіографія)* / В. Коцур. – К.: Наук. думка, 1998. – 506 с.; Свистович С. *Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20 – 30 рр. ХХ ст.)* / С. Свистович. – К.: Варта, 2007. – 568с.

<sup>11</sup> Ващенко І.В. *Політика українізації 1920-х - поч. 1930-х років в Україні: проблеми історіографії*: Автореф. дис. ... канд. іст. Наук / І.В. Ващенко. – Дніпропетровськ, 2001; Гололобов В.М. *Ліквідація неписьменності серед дорослого населення України у 20-х роках*: Автореф. дис. ... канд. іст. Наук / В.М. Гололобов. – Запоріжжя, 1998; Липинський В.В. *Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки* / В.В. Липинський. – Донецьк, 2000; Мірошніченко М.І. *Вища школа Радянської України в 1920-1928 рр.: проблеми розвитку, досвід, уроки*: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / М.І. Мірошніченко. – К., 1993.

Українській СРР у роки НЕПу<sup>12</sup>. С. Кульчицький підкреслює, що тоталітарна система засобами масового терору встановлювала контроль за всіма сферами життєдіяльності суспільства, ліквідовуючи можливість найменшого натяку на опозицію владі.

Модерна теорія тоталітаризму визначає методологічні принципи сучасних досліджень М. Фролова, О. Ганжі, Є. Костюка та інших, присвячених політичній системі радянської України 1920-х рр., історії її громадських організацій означеного періоду.<sup>13</sup>

Частково акцентується увага на ролі освітянських профспілок у здійсненні радянських перетворень у колективній монографії Інституту історії України НАН України «Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.)».<sup>14</sup> На сучасному етапі розвитку історичної науки відбувається активний процес переосмислення історії профспілок України, свідченням чого є «Нариси історії професійних спілок України», підготовлені авторським колективом під керівництвом О.П. Реєнта<sup>15</sup>. У книзі подається змістовна характеристика стану та розвитку профспілок з часу їх виникнення до ХХІ ст., розкриваються головні напрями їхньої діяльності на тому чи іншому етапі історичного минулого. Водночас широкі хронологічні і тематичні рамки не дали можливості показати історію освітянської профспілки УСРР 1920-х рр.

Грунтовні дослідження з історії профспілкових організацій України в 1920-і рр. належать О. М. Мовчан. У її монографіях «Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки» та «Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.)»<sup>16</sup> показано, що профспілки протягом 1920-х рр. минулого століття перебували під пильною увагою влади. Правляча партія контролювала їх діяльність і поступово профспілки еволюціонували, перетворившись на знаряддя, інструмент державної влади.

<sup>12</sup> Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921 – 1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С.В. Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 204 с.

<sup>13</sup> Фролов М. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920 – 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування: монографія / М. Фролов. – Запоріжжя: КПУ, 2011. – 828с.; Ганжа О. Громадські організації в суспільно-політичному житті до колгоспного села України / О. Ганжа // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАН України. 2002. – С.341-350; Костюк Є. Виробничі громадські об'єднання радянської України 20-х – 30-х рр. ХХ ст.: особливості організаційної структури та умов членства / Є. Костюк // Науковий вісник «Гілея». – Вип.21. – К., 2009. – С.59-66.

<sup>14</sup> Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): колективна монографія в 2 ч. – Ч. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 445 с.

<sup>15</sup> Нариси історії професійних спілок України / Федерація профспілок України. – К.: Б.в., 2002. – 732 с.

<sup>16</sup> Мовчан О. Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки / О. Мовчан. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 278 с.; Її ж. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.) / О. Мовчан. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 420 с.

Спеціальним напрямом дослідження стали окремі аспекти історії освітянської профспілки УСРР у наукових розвідках К.В. Двірної.<sup>17</sup> Лише фрагментарно дослідники звертаються до історії створення та функціонування секції наукових працівників у складі освітянської профспілки 1920-х рр. У наукових розвідках Л.В. Іванової, Ю.І. Неженцева, В.В. Масненка та інших зустрічається окрема інформація про Д. Багалія, як очільника секції, короткі відомості про склад секції та деякі аспекти її діяльності.<sup>18</sup> Загалом історія секції наукових працівників залишається малодослідженою.

Таким чином, огляд історіографії засвідчує, що обрана тема ще не була об'єктом спеціального наукового дослідження, а отже – потребує всебічного й комплексного висвітлення.

Джерельну базу дослідження становлять архівні та опубліковані матеріали: документи, періодичні видання. Для всебічного аналізу становлення та діяльності освітянської профспілки в УСРР у 1920-ті рр. опрацьовано матеріали фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Для виявлення регіональних особливостей використано матеріали Державного архіву Харківської області, Державного архіву Київської області, Державного архіву міста Києва.

Важливою частиною джерельної бази є опубліковані матеріали. Вони дають можливість простежити політику правлячої партії та держави в галузі освіти, культури, роль в її здійсненні громадських організацій, зокрема профспілок, особливості та зміст роботи НКО УСРР.

У процесі дослідження опрацьовані статистичні збірники та довідкові видання, укладені в результаті проведення шкільних переписів, обстежень освітніх установ, атестації освітян, статистичні матеріали з різних питань освіти, культурного будівництва, стану профспілок, трудової зайнятості різних професійних груп населення тощо. Найбільш повна і достовірна інформація про кількісний і якісний склад вчительських кадрів, їхню партійну і профспілкову приналежність, мережу і структуру закладів педагогічної освіти, фахову підготовку студентів, міститься у виданнях 1920-х рр. Статистичні матеріали дозволили визначити кількісні параметри і тенденції суспільно-політичних та освітньо-культурних процесів і явищ.

Важливим джерелом для вивчення історії становлення та діяльності освітянської профспілки 1920-х рр. є періодична преса: часописи та газети.

<sup>17</sup> Двірніа К.В. Підготовка видання з історії профспілки РОБОС в Україні наприкінці 20-х років ХХ ст. (за матеріалами комісії Істпрофу) / К.В. Двірніа // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2013. – №1. – С.118-122; Її ж. Політичний напрям діяльності профспілки РОБОС в період «великого перелому» за сторінками архівних документів / К.В. Двірніа // Література та культура Полісся. – 2013. – Вип.72. – С.348-360.

<sup>18</sup> Іванова Л.В. Формирование советской научной интеллигенции / Л.В. Иванова. – М.,1980; Неженцев Ю.І. З історії громадської діяльності наукової інтелігенції України в умовах «диктатури пролетаріату» / Ю.І. Неженцев // Український історичний журнал. – 1991. – № 7; Масненко В.В. Секції наукових працівників при профспілці РОБОС за умов радянського режиму 20-х років / В.В. Масненко // 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні. Матер. конфер. – К., 1995. – С.121-123.

Радянська влада використовувала пресу як важливий засіб пропаганди політики та мобілізації мас на її реалізацію. Для розуміння процесів становлення та діяльності освітянської профспілки міститься в газеті «Народний учитель», заснованій Всеукраїнським центральним правлінням Спілки робітників освіти у лютому 1925 р.

Отже, джерельна база дослідження являє собою широке коло різнорідних за функціональними ознаками джерел. Комплексний аналіз законодавчих актів, поточної та звітної документації центральних і місцевих органів влади, задіяних у освітньому процесі, даних статистичних обстежень та інформації періодичних видань створює можливість для виваженого та всебічного дослідження обраної проблеми.

У ході дослідження використана низка загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів. Комплексне застосування цих методів дало можливість здійснити реконструкцію організаційно-статутних та функціональних засад освітянської профспілки Української СРР у 1920-ті рр.

Методологічні засади на яких базується дисертація дають змогу розкрити особливості висвітлення об'єкту дослідження, органічно скомпонувати, систематизувати та проаналізувати зібрані матеріали.

**У другому розділі «Утворення радянської профспілки освітян та її статутно-організаційні основи»** було розглянуто утворення радянської профспілки освітян та її статутно-організаційні основи. Простежено, що в роки Української революції діяло декілька профспілкових об'єднань, до яких входили освітяни. Зокрема, організації Всеросійської учительської спілки, що об'єднувала насамперед російських вчителів, відданих царській владі і вороже налаштованих проти рад. На Першому Всеукраїнському з'їзді вчителів у квітні 1917 р. відновилася Всеукраїнська учительська спілка, яка підтримувала уряди УНР і об'єднувала національно свідомих і патріотично налаштованих українських освітян. Виникла велика кількість нових профспілкових організацій: союз учителів-інтернаціоналістів, який відкрито перейшов на бік радянської влади, спілка вчителів-комуністів. Захопивши владу більшовики розпочали боротьбу за створення нової радянської профспілки освітян, з допомогою якої вони прагнули централізувати та уніфікувати освітню галузь та взяти під повний контроль її працівників.

У грудні 1918 р. ВЦВК РСФРР розпустив ворожу Всеросійську учительську спілку. Натомість у серпні 1919 р. була утворена Всеросійська спілка працівників освіти та соціалістичної культури. Утворення та поширення її організацій в УСРР відбувалося під тиском і контролем більшовицької влади, шляхом ліквідації у січні 1920 р. Всеукраїнської учительської спілки, яка, як стверджували більшовики, була націоналістичною, та розгрому інших опозиційних незалежних профспілок.

Показано, що Спілка працівників освіти і соціалістичної культури в УСРР була ініційована і утворена згори партійно-державними структурами. Вона стояла на платформі тісної співпраці з радянською владою. До її складу, крім вчителів-освітян, входили працівники вищої школи та науковці.

Пріоритетним завданням радянської освітянської профспілки була підтримка більшовицької влади, а не захист інтересів освітян. Тому своїми функціями та

завданнями вона змикалася з органами державного управління, втрачаючи при цьому значною мірою функції звичайних спілок.

Акцентовано, що впродовж 1920-1922 рр. в УСРР були повністю розгромлені «незалежні» профцентри, а над освітянським профспілковим встановлено партійно-державний контроль. Основними методами «більшовизації» профспілок було очищення їх складу від політично неблагонадійних елементів, кооптація комуністів на провідні профспілкові посади, утворення в профспілках комуністичних фракцій.

Політизація та ідеологізація профспілок у поєднанні з політичним тиском та відкритим переслідуванням прихильників вільних профспілок, всіх політично неблагонадійних забезпечили перехід у 1924-1925 рр. значної частини освітян на бік радянської влади. Наприкінці 1920-х рр. майже всі освітяни входили до складу профспілкового об'єднання, хоча в умовах тоталітарного режиму принцип добровільного профспілкового членства не дотримувався.

Статус, основні функції та напрями діяльності, організаційні основи та структуру, джерела фінансування, умови членства профспілки освітян визначав Статут спілки робітників освіти СРСР, затверджений 27 серпня 1924 р. Відповідно до нього спілка працівників освіти функціонувала як єдина централізована організація на основі проголошеного більшовиками принципу демократичного централізму.

**У третьому розділі «Профспілки у вирішенні матеріальних та соціальних проблем працівників освіти та науки»** простежено участь у 1920-х рр. освітянських профспілок УСРР у вирішенні матеріальних та соціальних проблем працівників сфери освіти та науки.

Показано становище освітян на початку 1920-х рр. в умовах кризи та руїни, коли вчителі радянської школи, викладачі вишів, науковці не мали можливості задовольняти свої найнеобхідніші потреби, профспілки допомагали органам влади у забезпеченні освітян насамперед продуктами, які слугували натуральною формою оплати праці. Через брак матеріальних і фінансових ресурсів у 1921 р. утримання шкіл було перекладено з центральних органів влади на місцеве населення, що не покращило становища освітян.

Охарактеризовано місце профспілки у вирішенні матеріальних та соціальних проблем працівників освіти та науки. Зокрема, профспілка освітян через участь у тарифно-економічній роботі та колективні договори поліпшувала нормування та умови праці освітян, спільно з органами державної влади забезпечувала підвищення та диференціацію їхньої заробітної плати. Тарифно-економічна робота низових організацій освітянської профспілки до середини 1920-х рр. не мала системного характеру, а у другій половині 1920-х рр. вона все більше набирала формальних ознак через процес одержавлення профспілок.

Висвітлено участь освітянської профспілки у забезпеченні освітян комунальними та іншими пільгами, покращенні їхніх житлових умов на основі ухвалених РНК УСРР та ВУЦВК постанов. Профспілки почали створювати житлово-будівельні кооперативи, залучаючи до них працівників освітньої сфери, що певною мірою прискорювало вирішення їхньої житлової проблеми.

Складовою частиною діяльності освітянських профспілок було забезпечення необхідних умов та охорони праці, надання фінансової допомоги працюючим через організацію кас взаємодопомоги, підтримка безробітних за рахунок спеціальних фондів, організація відпочинку та санаторно-курортного лікування.

У четвертому розділі «Участь профспілок у освітньо-культурній роботі» показано методи пропаганди та залучення освітянської до культурного будівництва. Формування нової соціалістичної культури було неможливим без ліквідації неписьменності та створення широкої мережі радянських освітніх закладів.

Висунувши на початку 1920-х рр. завдання подолання неграмотності, радянські органи влади поклали його практичне здійснення під керівництвом Народного комісаріату освіти УСРР на громадські організації, профспілки і насамперед освітянські, які створювали та фінансували до 4% шкіл ліквідації неписьменності. Більшість освітян, членів профспілок, будучи освіченими, проводила в лікнепах групові та індивідуальні заняття. Але участь освітянської профспілки у ліквідації неписьменності набувала політичного характеру, так як освітян зобов'язували формувати у слухачів лікнепів позитивне ставлення до радянської влади, чому слугували політичні заняття.

Простежено, що у 1920-ті рр. більшовики залучили профспілку освітян УСРР до створення на основі класового принципу та ідеологічних засад нової радянської системи освіти. На початку 1920-х рр. в умовах економічної скрути освітянська профспілка допомагала органам влади (особливо у віддалених від повітового центру селах) у відновленні шкіл, ремонті приміщень, закупівлі для шкіл україномовних підручників, художньої літератури. За участю профспілки для шкіл підбиралися учительські кадри, організовувалися курси з прискореної підготовки та перепідготовки учителів, яких не вистачало в процесі радянської модернізації освіти. Завдяки заходам місцевих органів влади та профспілок забезпечувалося відновлення роботи закритих раніше шкіл і відкриття нових.

Водночас зацентровано, що освітянські профспілки брали безпосередню участь у підготовці кваліфікованої робочої сили для різних галузей народного господарства і державного будівництва через систему професійної освіти, яка набула відносно завершеного вигляду влітку 1925 р. Освітянські профспілки брали участь у відборі молоді на навчання у вузах, технікумах та робітничих факультетах, забезпечували функціонування мережі шкіл профспілкового навчання, де здійснювалася підготовки та перепідготовки профспілкових кадрів, організовували вечірні університети і забезпечували їх діяльність. Для покращення кадрового складу вузів секції наукових робітників здійснювали наукову підготовку майбутніх викладачів у науково-дослідних інститутах та кафедрах, сприяли створенню робітничих університетів.

Після XII з'їзду РКП(б) освітянські профспілки проводили українізаційну роботу серед робітників і службовців, які проживали в містах і промислових районах, обслуговували курси і гуртки з вивчення української мови, організовували навчання для працюючих вчителів, здійснювали українізаційні заходи у системі освіти та науки, долучалися до українізації радянського, партійного і профспілкового апаратів. Освітяни, члени професійних спілок, неоднозначно

ставилися до українізації, хоча і не заперечували офіційної політики. Водночас участь профспілок в українізації значною мірою мала адміністративно-директивний характер і використовувалася більшовицькою партією для утвердження і зміцнення радянської влади.

Освітньо-виховну та культурно-масову роботу члени освітянської профспілки здійснювали в клубах та червоних кутках, сільбудах, у яких функціонували бібліотеки, різноманітні гуртки, художні і театральні студії, організовувалися тематичні вечори, проводилися інші культурно-освітні заходи.

**У п'ятому розділі «Освітянські профспілки у суспільно-політичному житті республіки»** розглянуто участь освітянських профспілок у суспільно-політичному житті республіки. Показано, що у 1921-1923 рр. освітянські профспілки брали участь у громадській кампанії допомоги голодуючим. Їх представники працювали у комітетах допомоги голодуючим та комісіях з ліквідації наслідків голоду, освітяни надавали допомогу голодуючим зібраними коштами. Але до 1922 р. всі кошти, що були зібрані в УСРР, спрямовувались до голодуючих губерній РФСРР. Лише на початку 1922 р. було отримано дозвіл допомагати українським голодуючим.

У 1920-ті рр. більшовики активно використовували профспілку освітян для формування і зміцнення органів влади всіх трудящих – рад, які були важливою складовою політичної системи. Освітяни проводили організаційну та агітаційно-пропагандистську роботу у ході виборчих кампаній, рекомендували та обирали своїх представників до складу рад та їх апарату.

У передвиборчих кампаніях рад другої половини 1920-х рр. освітянські профспілки аналізували попередні виборчі кампанії та звіти рад, перевіряли виконання наказів, допомагати виборчим комітетам виявляти осіб, позбавлених права голосу, висували та підтримували свої кандидатури до рад, залучали школярів для рознесення виборчих карток, брали участь у агітаційно-пропагандистській роботі тощо. Разом з більшовицькими та іншими громадськими організаціями, поєднуючи масову пропагандистську роботу з адміністративним тиском, вони добилися суттєвого зростання участі населення у виборах, а до складу рад було обрано відданих радянській владі депутатів, серед яких досить помітною була питома вага освітян. Виборчі кампанії другої половини 1920-х рр. остаточно легітимізували більшовицький режим.

Важливою складовою участі освітянських профспілок у суспільно-політичному житті була боротьба з церквою та релігією. До середини 1920-х рр. радянська влада вимушено визнавала віруючих вчителів, хоча постійно закликала освітянські профспілки до боротьби з релігією, вважаючи атеїстичну роботу як частину класової боротьби. Значно активізувалася антирелігійна, атеїстична діяльність освітянських профспілок у другій половині і особливо наприкінці 1920-х рр., коли вищі партійні органи ухвалили низку постанов про необхідність посилення антирелігійної боротьби та пропаганди. Освітянські профспілки брали участь у організації антирелігійних гуртків, діяльність яких супроводжувалася поширенням антирелігійної пропаганди у робітничих клубах, хатах-читальнях, під час проведення масових культурно-освітніх та політичних заходів. При цьому

освітянські профспілки співпрацювали з осередками товариства безвірників. У 1929 р., коли розпочався форсований «штурм» соціалізму, антирелігійна боротьба набула характеру яскраво вираженого войовничого атеїзму, утвердження якого відбувалося за допомогою використання найширшого арсеналу форм і методів роботи.

Під час кризи хлібозаготівель наприкінці 1920-х рр. освітянська профспілка використовувала спілчан як ретрансляторів заготівельної політики радянської влади, як агітаторів та організаторів проведення заготівельних кампаній. Вона стала одним із важелів впливу на сільське населення і використовувалася, головним чином, для підсилення організаційної роботи та ідейно-політичного тиску на селянство, щоб послабити його опір надзвичайним заходам та суцільній колективізації, що розпочалася восени 1929 р.

З метою забезпечення коштів для реалізації планів соціалістичного будівництва профспілки освітян безпосередньо прилучалися до пропаганди та організації по суті добровільно-примусових державних позик, запроваджених у 1926 р. А в умовах посилення наприкінці 1920-х рр. репресій освітянські профспілки були втягнуті у кампанію залякування та переслідування старої інтелігенції, у боротьбу з так званими пособниками контрреволюції та ворогами радянської влади, що свідчило про повне підпорядкування профспілок тоталітарному режиму.

## ВИСНОВКИ

У **висновках** підсумовано результати дослідження, узагальнено обґрунтовані в дисертації основні положення, що виносяться на захист:

- Аналіз історіографії засвідчив, що становлення та діяльність освітянської профспілки в УСРР у 1920-ті рр. є актуальною темою, яка до сьогодні ще не знайшла належного висвітлення в науковій літературі. Визначено, що джерельна база є достатньо репрезентативною для висвітлення обраної теми. Встановлено, що використані під час дослідження методи забезпечили всебічне й виважене розкриття процесу становлення та діяльності освітянської профспілки;

- Встановлено, що утворення радянської освітянської профспілки відбувалося за умови існування декількох профспілкових об'єднань, які діяли в роки Української революції і до яких входили освітяни.

- З'ясовано, що більшовицька влада створювала нову радянську профспілку освітян шляхом розпуску у грудні 1918 р. ворожої Всеросійської, ліквідації у січні 1920 р. націоналістичної Всеукраїнської та розгрому інших опозиційних незалежних учительських спілок. Витісняючи інші професійні об'єднання, більшовики прагнули утвердити єдину офіційну систему освітянських профорганізацій;

- Проаналізовано, що утворена в серпні 1919 р. насамперед на базі Союзу вчителів-інтернаціоналістів Всеросійська спілка працівників освіти та соціалістичної культури, крім вчителів об'єднувала працівників вищої школи та науковців, була повністю під контролем більшовицької влади і стояла на платформі тісної співпраці у справі здійснення соціалістичних перетворень. Об'єднання у жовтні 1921 р. Всеросійської спілки працівників освіти і соціалістичної культури з

профспілкою працівників мистецтва виявилось не тривалим, так як у 1922 р. працівники мистецтв і освіти відокремилися в самостійні організації.

– Показано, що в УСРР організаційне становлення радянської профспілки працівників освіти відбулося у 1920 році. Утворення та поширення організацій Всеросійської спілки працівників освіти та соціалістичної культури ініціювалося і підтримувалося партійно-державними структурами республіки. Впродовж 1920-1922 рр. шляхом чистки профспілкового апарату від політично неблагонадійних кадрів, введення комуністів на провідні профспілкові посади, відкритим переслідуванням прихильників вільних профспілок над освітянською профспілкою було встановлено партійно-державний контроль. Наприкінці 1920-х рр. майже всі освітяни і науковці входили до профспілкового об'єднання, що було досягнуто не стільки реалізацією принципу добровільного профспілкового членства, як за допомогою політико-адміністративного тиску на працівників освіти та науки. Адже освітянину, який залишався поза спілкою часто загрожувало звільнення з роботи. Тому членство в спілці ставало необхідно-примусовим і часто мало лише формальний характер.

– Розкрито, що впродовж 1920-х рр. більшовики залишили за освітянськими профспілками функцію захисту економічних та соціальних інтересів працюючих. У 1920-ті рр. освітянські профспілки УСРР своєю участю у тарифно-економічній роботі, підготовці та укладенні колективних угод впливали на поліпшення нормування та умов праці освітян та науковців, спільно з органами державної влади забезпечували підвищення та диференціацію їхньої заробітної плати, яка у грошовій формі почала здійснюватися після завершення у 1924 р. грошової реформи. Але тарифно-економічна робота низових організацій освітянської профспілки до середини 1920-х рр. не мала системного характеру і не займала у їх діяльності домінуючого місця. Водночас показано, що у другій половині 1920-х рр. вона формалізувалася, а перехід до практики укладання типових колективних угод свідчив про бюрократизацію цієї галузі діяльності профспілок і підпорядкування останніх адміністраціям та державним структурам.

– Встановлено, що у 1920-ті рр. освітянські профспілки брали безпосередню участь в освітній та культурно-масовій роботі, яка спрямовувалася на ліквідацію неписьменності серед населення, створення на основі класового принципу та ідеологічних засад нової радянської системи освіти, підготовку через систему професійної освіти спеціалістів для різних галузей народного господарства і державного будівництва, реалізацію політики українізації, забезпечення через систему клубів, сільбудів, хат-читалень, червоних кутків інших закладів ідейно-політичного і культурного впливу на маси. Профспілки надавали допомогу органам влади у відновленні роботи старих та відкритті нових шкіл, підготовці та перепідготовці учителів у процесі радянської модернізації освіти, організовували робітничі університети і забезпечували їх діяльність, відбирали молодь на навчання у вузах, технікумах та робітничих факультетах, забезпечували функціонування мережі шкіл профспілкового навчання, де здійснювалася підготовка та перепідготовка профспілкових кадрів, Секції наукових робітників здійснювали наукову підготовку майбутніх викладачів. Доведено, що українізаційна робота

освітянських профспілок, незважаючи на обмеженість і формалізм, сприяла зростанню національної свідомості, зміцнювала авторитет профспілок серед україномовного населення та забезпечувала вплив профспілок і правлячої партії в українському селі.

– Розкрито, що освітянські профспілки приймали активну участь у суспільно-політичному житті. Соціально-економічні, політичні та інші процеси та кампанії, які відбувалися в країні, зумовлювали зміст суспільно-політичної діяльності освітянських профспілок УСРР. На початку 1920-х рр. вони прилучилися до кампанії допомоги голодуючим, хоча лише з 1922 р. їхня допомога почала надходити місцевому населенню, а до цього вона спрямовувалася у голодуючі губернії РФСРР. Впродовж 1920-х рр. профспілки освітян брали участь у формуванні і зміцненні органів влади – рад. Вони проводили агітаційно-пропагандистську, організаційну роботу під час перевиборчих кампаній, забезпечували обрання до складу рад своїх представників. Профспілки разом з іншими громадськими організаціями добилися суттєвого зростання явки виборців і зміцнення депутатського корпусу та апарату рад за рахунок відданих радянській владі депутатів, серед яких досить помітною була питома вага освітян. Участь профспілки освітян у виборах до рад, діяльність обраних до їх складу спілчан сприяла легітимізації більшовицького режиму. Визначено, що атеїстична, антирелігійна діяльність освітянських профспілок здійснювалася в рамках політики більшовиків щодо церкви та релігії і вважалася своєрідною формою класової боротьби. Показано, що під час хлібозаготівельних кампаній і особливо під час їх кризи у 1927-1928 та 1928-1929 рр. освітянські профспілки УСРР залучали спілчан до пропаганди заготівельної політики радянської влади та здійснення організаційних заходів для її реалізації.

## **СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**

### **Публікації, що відображають основні результати дисертаційного дослідження:**

1. Проценко В. Освітянська профспілка в УСРР у 1920-ті рр.: на шляху соціалістичних змін / В. Проценко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип.2. – Ч.1. – С.157-163.
2. Проценко В. Освітянська профспілка УСРР на початку 1920-х рр.: підпорядкування більшовицькій владі / В. Проценко // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. – К.: “Видавництво “Гілея”, 2016. – Вип.115(1). – С.54-58.
3. Проценко В. Діяльність освітянської профспілки у вищій школі в УСРР у 1920-ті рр.. / В. Проценко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2016. – Вип.45. – С.247-253.

4. Проценко В. Роль профспілки освітян у ліквідації неписьменності та українізаційних процесах (1920-ті рр.) / В. Проценко // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип.50. – К., 2016. – С.77-86.
5. Проценко В. Діяльність секції наукових робітників у складі спілки працівників освіти УСРР у 1920-х рр. / В. Проценко // Вісник аграрної історії. – Вип.15. – К., 2016. – С.85-91.
6. Проценко В. Освітнянська профспілка УСРР в середині 1920–х рр.: становище, завдання, проблеми (за матеріалами Першого всеукраїнського вчительського з'їзду в Харкові) / В. Проценко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К.: «Видавництво «Гілея», 2017. – Вип.116 (1). – С.43-48.
7. Проценко В. Участь освітянської профспілки у виборах до рад у 1920-х рр. / В. Проценко // Часопис української історії/За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – Київ, 2017. – Вип.35. – С.18-26.

**Публікації, що додатково відображають результати дисертаційного дослідження:**

8. Проценко В. Освітнянська профспілка в УСРР у першій половині 1920-их років / В. Проценко // Шевченківська весна – 2015: історія: матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / Редкол.: проф. І. Патриляк (голова), доц. А.О. Руккас (заст. голови), О.Р. Магдич (відп. редактор). – К., Логос, 2015. – 592 с. – С.335-340.
9. Проценко В. Участь освітянських профспілок УСРР у антирелігійній пропаганді (1920- ті рр.) / В. Проценко // IV Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 28 жовтня 2015 р. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. – С.131-135.
10. Проценко В. Участь освітянської профспілки УСРР в процесах українізації освіти (1920-ті рр.) / В. Проценко // Перспективи розвитку сучасної науки. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 4-5 грудня 2015 року). – У 2-х частинах. – Херсон: Видавничий дім «Гельватика», 2015. – Ч.І. – С.91-95.
11. Проценко В. Участь освітянських профспілок у пролетаризації вищих начальних закладів в УСРР (1920-ті рр.) / В. Проценко // Шевченківська весна – 2016: історія: матеріали XIV Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / Редкол.: проф. І. Патриляк (голова), ас. І.Г. Адамська (заст. голови), О.Р. Магдич (відп. редактор). – К., 2016. – 405 с. – С.94-98.
12. Проценко В. Становлення освітянської профспілки в УСРР / В. Проценко // «Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 25-26 березня 2016 року). – Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2016. – 208 с. – С.69-73.
13. Проценко В. «Організація роботи освітянської профспілки у 1920-х рр. за «Статутом працівників освіти СРСР» / В. Проценко // Україна в гуманітарних і

- соціально-економічних вимірах. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. 29-30 квітня 2016 р., м. Дніпропетровськ. Частина II./ Наук. ред. О.Ю. Висоцький. – Дніпропетровськ: Роял Принт, 2016. – С.99 – 101.
14. Проценко В. Діяльність секції наукових робітників у складі спілки працівників освіти УСРР у 1920-их рр. / В. Проценко // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень». – Херсон: Видавничий дім «Гельватика», 2016. – С.42-46.
  15. Проценко В. Участь профспілки у вирішенні соціально-матеріальних проблем освітян в УСРР у 1920-х рр. / В. Проценко // Україна–Цивілізація. Том 5. Утвердження українського цивілізаційного простору: духовно-історичні передумови, сучасні тенденції та перспективи розвитку/ Карпатський університет імені Августина Волошина; Українська богословська академія; редкол.: Бедь В.В. (гол. ред.), Гайданка Є.І. (відп. секр.), Урста С.В. та ін. – Ужгород: Видавничий відділ КаУ, 2016. – С.130-138.
  16. Проценко В. Агітаційно-пропагандистська діяльність освітянської профспілки під час виборів до рад у 1920-х рр. / В. Проценко // «UChoice: 4P Ukrainian Choice: Public, Policy, Politics, Psychology»: матеріали II міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Одеса, 8 жовтня 2016 р.). – Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2016. – С.166-170.
  17. Проценко В. Роль освітянської профспілки у хлібозаготівельних компаніях у 1920-х рр. / В. Проценко // Матеріали VI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції: «Актуальні проблеми гуманітарних наук у дослідженнях молодих науковців» (6 грудня 2016 року) / Гуманітарний корпус. – Випуск 8. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – С.94-97.

## АНОТАЦІЯ

### **Проценко В.В. Становлення та діяльність освітянської профспілки в Українській СРР у 1920-ті рр. – Рукопис.**

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України. – К., 2017.

У роботі досліджено процес становлення та діяльності освітянської профспілки в УСРР у 1920-ті рр. Вивчено статутно-організаційну структуру та показано кількісний склад профспілки. Проаналізовано участь освітянської профспілки у вирішенні матеріальних та соціальних проблем працівників освіти та науки. Показано участь освітян у культурно-освітній діяльності. Розглянуто діяльність освітянської профспілки у суспільно-політичному житті республіки, з'ясовано місце освітян у радянській бюрократичній системі влади. Підкреслено, що освітянська профспілка була одним із основних важелів впливу на населення. На освітян лягало двоєдине завдання: з одного боку – освіта, з іншого – трансформація життя народних мас. До агітаційно-пропагандистської роботи активно залучалися

секції наукових робітників, які у 1920-х рр. входили до складу освітянської профспілки. Показано, як за допомогою виборчих технологій забезпечувалась перемога комуністичної партії, зміцнення її бази на селі, вирішувалось кадрове питання на селі. Акцентовано увагу на особливостях політизації освітянського профспілкового руху УСРР у 1920-их рр.

**Ключові слова:** освітянська профспілка, секції наукових робітників, Українська СРР (1920-ті рр.), Національний комісаріат освіти УСРР (НКО УСРР), інтелігенція, радянська організація, ідеологізація.

## АННОТАЦІЯ

**Проценко В.В. Становление и деятельность образовательного профсоюза в Украинской ССР в 1920-е гг. – Рукопись.**

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Министерство образования и науки Украины. – К., 2017.

В работе исследован процесс становления и деятельности образовательного профсоюза в УССР в 1920-е гг. Изучены уставные документы, организационная структура и показан количественный состав профсоюза. Проанализировано участие образовательного профсоюза в решении материальных и социальных проблем работников образования и науки. Показано участие педагогов в культурно-образовательной деятельности. Рассмотрена деятельность образовательного профсоюза в общественно-политической жизни республики, установлено место педагогов в советской бюрократической системе власти. Подчеркнуто, что образовательный профсоюз был одним из основных рычагов воздействия на рядовое население. На педагогов ложилась двуединая задача: с одной стороны – образование, с другой – трансформация жизни народных масс. К агитационно-пропагандистской работе активно привлекались секции научных работников, которые в 1920-х гг. входили в состав образовательного профсоюза. Показано, как с помощью избирательных технологий обеспечивалась победа коммунистической партии, укрепление ее базы на селе, решался кадровый вопрос в деревни. Акцентируется внимание на особенностях политизации образовательного профсоюзного движения УССР в 1920-х гг.

**Ключевые слова:** образовательный профсоюз, секции научных работников, Украинская ССР (1920-е гг.), Национальный комиссариат просвещения УССР (НКО УССР), интеллигенция, советизация, идеологизация.

## ANNOTATION

**Protsenko V. V. Formation and activities of the educational trade union in the USSR in the 1920s – As a manuscript.**

Thesis for PhD in Historical Sciences degree with specialization in “History of Ukraine” 07.00.01 – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, 2017.

The work contains the research concerning formation and activities of the educational trade union in the USSR in the 1920s. The statutory and organizational structure is studied and the numerical composition of the union is shown. The participation of the educational trade union in solving material and social problems of workers in education and science sphere was analyzed. By participating in the rate and economic work, the teachers' trade union aimed to improve the rate setting and conditions of work of teachers, together with public authorities to ensure the increase and differentiation of their salaries. The rate and economic work of basic organizations of the educational trade union had no systematic character until the mid-1920s, but in the second half of the 1920s it increasingly gained the formal signs through the process of nationalization of the trade unions.

The participation of teachers in cultural and educational activities was shown. The activities of the educational trade unions in social and political life of the republic were considered, the place of teachers in the soviet bureaucratic system of the government was defined. The fact that the educational trade union was one of the main leverages of influence on the population was emphasized. The teachers had a twofold task: on the one hand – education, on the other – the transformation of life of the masses.

It was shown that in 1921-1923 educational trade unions participated in a public campaign to help the hungry. In the 1920s, the Bolsheviks actively used the educational trade union to form and strengthen the authorities of power of all working people-councils that were an important part of the Soviet political system. Teachers conducted organizational and propaganda work during the election campaigns, recommended and elected their representatives to the councils and its staff.

The important component of the participation of educational trade unions in the social and political life was the fight with the church and religion. Educational trade unions participated in the organization of anti-religious groups, whose activities were accompanied by the spread of anti-religious propaganda in working-class clubs, house-reading rooms, during holding of mass cultural, educational and political events. During the crisis of grain procurement in the late 1920's, the educational trade union used members as retransmitters of the procurement policy of Soviet authorities, as campaigners and organizers of purveyance campaigns.

The sections of scientific workers, which were included in educational trade union in the 1920s, were actively involved in agitation and propaganda. It was shown, how the use of such election technologies ensured the victory of the communist party, strengthened its power in the villages and solved personnel matters in rural areas. The attention is focused on the peculiarities of the politicization of the educational trade union movement in the USSR in the 1920's.

**Key words:** educational trade union, section of scientific workers, Ukrainian SSR (1920's), National education commissariat of Ukrainian SSR (NEC USSR), intellectuals, sovietization, ideologization.